

Szabó András

A VIZSOLYI BIBLIA NYOMDAI KÉZIRATÁNAK TÖREDÉKE

1982. február 17-én munkahelyemen, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az analekta anyag böngészése közben egy különös cím vonta magára a figyelmemet: „Bibliafordítás töredéke a XVI–XVII. századból”.¹ A kézirat kikeresése után röviddel cáfolhatatlan bizonyítékok voltak a kezembben arról, hogy a szóban forgó két folio alakú lap a vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke, az egyetlen ismert magyarországi nyomdai kézirat a XVI. századból.²

Ezek után lássuk a tényeket. A kézirat eredete és az Országos Széchényi Könyvtárba kerülése rejtélyes és ma már sajnos nem megismerhető. Nyilvántartásunkban, az úgynevezett végleges naplóban a megfelelő rovatban az 1938/16 szám alatt ez olvasható: Raktárrendezés. Talán fogódzót nyújt a mellette levő 1938/15 szám alatti, szintén raktárrendezésből származó XVIII. századi verstöredék,³ erről nyilvánvalóan látszik, hogy könyvtárlából vették ki – ha feltételezzük, ami nagyon valószínű, hogy az egymasmellettség itt több egyszerű véletlennél, akkor nyilván a mi kéziratunk is könyvtárlából származik, noha ennek külső jele az erős rongáltságon kívül nincs. A kézirat katalóguscéduláját és palliumát Jóó. Tibor írta meg (ugyanígy az említett verstöredékét és több más ekkor naplózott kéziratét); életrajza és munkássága ismeretében,⁴ valamint a róla személyesen visszaemlékezők jellemzése alapján⁵ nyilvánvalóvá válik, miért nem járt utána, milyen bibliafordítás töredéke az, amit a kezében tart. Az általa adott általános cím és az Analekta-katalógus sajátosságai azután biztosították, hogy a kézirat hosszú időre eltűnjön a korszak kutatói elől. Még egy lehetséges magyarázat van a kézirat ilyenfajta második elveszésére: talán valaki foglalkozni akart vele, s ezért félretette magának, majd a sors közbeszólván a hagyatékából került a két lap a nem filológiai érdeklődésű Jóó Tibor elé.

A megmaradt kézirattöredék Jeremiás könyvéből való, az első lapon, mely az eredeti folioszámozás szerint a 49-es, a 15. fejezet 12. versétől a 16. fejezet 16. versének végéig terjedő szöveg található, a másodikon, amely a 71. lap volt, pedig a 36. fejezet 27. versétől a 37. fejezet 18. versének nemcsak a végéig (két szó kivételével) terjedő. A két lap mérete 320 × 210 mm., a széleken erősen rongáltak, a 49. lyukas a közepén, s mindkét oldaluk tele van írva. Ugyancsak a 49. lapon egy vízjel is észrevehető, de a formáját – az említett lyuk miatt is – nem lehet pontosan kivenni. Talán egy kiterjesztett szárnyú sasra hasonlít a legjobban, az biztosnak látszik, hogy a nyomtatott vizsolyi Biblia vízjelei között ilyen nincs.⁶

A fennmaradt töredékeken azonosítani lehet a bibliakészítés végső munkafázisait egészen a ki-nyomtatásig. Mindegyik lap főszövegét és lapszéli jegyzeteinek zömét másoló írta, mindkét lapét más, ezek szerint joggal feltételezhető, hogy Jeremiás könyvét felosztották a két másoló között. A másolók munkájára azért volt szükség, hogy a Károlyi Gáspár és a többi fordító által kidolgozott, nyilván keresztül-kasul javított és kurzívabb írásformájú szöveget olvashatóvá tegyék a nyomda számára. A

¹ OSZK Kézirattára, Analekta 679.

² A kézirat első megvizsgálásában és azonosításában nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Borsa Gedeonnak, Szelestei N. Lászlónak, Vásárhelyi Juditnak és Heltai Jánosnak.

³ Analekta 6624.

⁴ *Magyar Életrajzi Lexikon*. Bp. 1967. I. k. 818.

⁵ Egykori kollégái közül Tolnai Gáborral és Asztalos Miklóssal beszéltem.

⁶ TODORESZKU Gyula vízjelgyűjteménye, OSZK Régi és Ritka Nyomtatványok Tára.

következő lépés a másolók helyesírásának, kisebb mértékben nyelvhelyességének javítása volt, részben a másolás alapjául szolgáló kézirat alapján, részben egységesítési szándékkal.⁷ A 49. lap másolójánál tett jellemző javítások: *attam* > *adtam* (15:16), *éretted* > *erőtted* (15:15), *mellik* > *melljik* (16:10), *czielekedtetek* > *czelekedtetek* (16:12), *térítlek* > *téřitlek* (15:19). A 71. lap másolójának szintén néhány jellemző nyelvi és helyesírási sajátosságát kifogásolták: erős ö-zését e-re javították, régies *w* (ö) betűt ö-re, *ę* betűt egyszerű é-re írták át.

A következő fázisban a kézirat Károlyi Gáspár kezébe került. Már előszavában megírta, hogy a lapszéli jegyzeteknek és a fejezetek „summáinak” ő maga a szerzője – most erre kétségbevonhatatlan bizonyítékunk is van. Írása alapján biztosan állíthatjuk, (a mellékelt két saját kezű quartanyugta segítségével ellenőrizhető⁸) hogy a kurzív írásmóddal utólag beírt szövegek tőle származnak. Ilyen a 16. és a 37. fejezet „summája”, melyeket a számára kihagyott helyre írt, illetve a g-jegyzet második mondata, s az o-jegyzet (melyet először a főszövegbe szűrt be, de aztán kihúzott) a 15. fejezetből, valamint a 37. fejezetből az a-jegyzet. A „summák” ilyesfajta utólagos beírása magyarázatot ad arra, hogy miért hiányoznak többnyire a nyomtatott Biblia újszövetségi részéből. Nyilván a nyomda addigra utolérte és siettetette Károlyit, így nem maradt ideje a fejezetek tartalmának leírására. A kéziratban a következő helyeken találkozunk még kétségbevonhatatlanul Károlyi kézírásával: a 16. fejezet summájában saját magát stilsztikailag javítva lehúzza a *házba* szót (felmerülhet a kérdés, hogy nem fordított szövegről van-e itt szó, s ezért kellett helyesbíteni?),⁹ ugyanezen fejezet 2. versében pedig a *nem lesznek szövegrészlet nem legienek-re* igazítja. Ez utóbbi az egyetlen javítás a fennmaradt töredékeken, amely a fordítás értelmi részét érinti. Itt a héberben egy olyan igealak áll, amely megfelelő szövegkörnyezetben felszólító módot is jelenthet, tehát Károlyi a héber betűjéről az értelem szerinti változatra javított nagyon helyesen.¹⁰ Nyilván, ahogyan azt ideje és energiája engedte, az utolsó pillanatig végzett hasonló értelmi kiigazításokat. Az ezt követő munkaszakaszban a kézirat Vizsolyba, a nyomdász, Mantskovit Bálint, illetve a szedők kezébe került, ez legkorábban 1588 őszén történhetett.¹¹ Ők a kiadvány-tervezésekor előzetes tördelési számításokat végeztek, erre utalnak a sorok végén található számok, de találhatunk jeleket már a végleges oldalbeosztásra is. Erről csak annyit (mivel a nyomdászattörténeti feldolgozás nem az én feladatom), hogy a 49. lapon vörös krétával, a 71.-en pedig tollal írtak a kézíratra; a kézírás azonosnak látszik, nem lehetetlen, hogy Mantskovitét.

Szintén a nyomdához kapcsolódik az, ami egyedülálló ritkaság: a 49. lapot verzőval lefelé rátették egy kiszedett oldalra, így azon megmaradt a nyomdafesték, sőt néhány betű is felismerhető: fentebb a jegyzetek betűtípusával: . . . *Smért*. Lejjebb a főszöveg betűtípusával: *ismert*. Természetesen a betűk azonosak a vizsolyi monda készletében találhatóakkal.

Ez a szerencsésen megmaradt kézirat igen tanulságos összevetésre ad alkalmat, ha a végleges, kinyomtatott Bibliát melléje tesszük. Az első, ami rögtön szembetűnik: a nyomtatványnak más a helyesírása. A főbb különbségek (első helyen a kézirat írásmódját közölve): *gi* > *gy*, *lj* > *ly*, *ni* > *ny*, *szövegi* *k* > *c*, *kk* > *ck*, *ae* > *ę*, *ę*. Ezenkívül a kézirat az névelője a nyomtatottban sokszor csak a, néhány idegen szó helyesírása nem egyezik: *Pharao* > *Pharao* (37:5), *Aegyptom* > *Aegyptum* (37:5), *Jonatham* > *Jonathan* (37:15), valamint a jegyzeteket kezdő gyakori *Az az* után a kézirat pontot tesz és új mondatot kezd, a nyomtatvány viszont vesszőt, és ennek megfelelően kisbetűvel folytatja a szöveget. Mindebből következik, hogy a szedőknek utasításuk volt Mantskovit Bálinttól a helyesírás következetes átírására, mégpedig azért, hogy a Bornemisza–Mantskovit nyomda nagyjából egységes gyakorlatához igazítsák a kéziratot.¹² Ez persze mai szemzögből nézve nem mindig jelentett előre-

⁷ A másolók írását egyelőre nem tudtam azonosítani, az biztos, hogy nem kezdők, hanem valószínűleg jó pénzzel megfizetett írnokok lehettek.

⁸ A két nyugta fényképének lelőhelye: OL.E 159, 9544-es és 9545-ös mikrofilmtekercs.

⁹ Az előszó, a summák és a széljegyzetek fordítás voltára hoz bizonyítékokat IMRE Mihály egyetemi doktori értekezése: *Szenci Molnár Albert Biblia Tigrina*-ja. Hódmezővásárhely 1973–1975. 24, 33, 35–39.

¹⁰ Héber nyelvismeret híján fordítási kérdéseket nem érintek; ebben az egy esetben édesapám, dr. Szabó Andor magyarázatának lényegét közlöm.

¹¹ SZABÓ András, *Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez*. MKSz 1980. 394–395.

¹² MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527–1576 között*. Bp. 1963. 324–325.

lépést, a szóvégi k-k c-vé alakítása például egy olyan jelenséget erősített meg, amely nemsokára, már a XVII. század első felében eltűnt helyesírásunkból.¹³

Az, hogy betekintést nyerhettünk a vizsolyi Biblia nyelvének és helyesírásának kialakulásába, sok szempontból új helyzetet teremt. Tudjuk mostmár, hogy viszonylagos kiegyenlítettségben nem Károlyi Gáspáré a legnagyobb érdem, mint ahogyan azt például Molnár József írta,¹⁴ hanem azé az igen hosszú folyamaté, melyben kialakult – nem kevés résztvevő közreműködésével – a végleges szöveg, s melynek utolsó mozzanatait az előkerült töredék segítségével azonosítani tudtuk. Ilyen körülmények között még sürgetőbbé vált a vizsolyi Biblia nyelvi hatásának kutatása, annak tudományos meghatározása, hogy mennyiben volt meghatározó irodalmi nyelvünk és helyesírásunk kialakulásában. Ez az igény már Varjas Bélának az említett Molnár-könyvről szóló, nem éppen dicsérő recenziójában is hangot kapott,¹⁵ mivel a könyv 1576-tal befejezettnek tekintette ilyen irányú vizsgálódásait, szinte teljes egészében kihagyva a Bornemisza–Mantskovit-féle nyomda tevékenységét.

Visszatérve a nyomtatott Biblia, s kéziratának különbségeire, tanulságosak a nyomtatvány hibái is, melyeket a kézirattal összehasonlítva könnyebben tetten lehet érn. Felsőrálusukba belevonom Szenci Molnár Albert hanau Bibliáját is,¹⁶ a hibákból ugyanis Szenci néhányat javít.

- 15:g Egy *hogy* szó elmaradt, az *ugi* szóban az *i* nincs *y*-ra javítva, Szenci Molnár így hagyja.
15:m A *gondgiát* szóban bennmaradt az *i*, Szenci Molnár *gy*-re javítja.
15:19 A *hozzáioc* helyett félreértés folytán *hazáioc*-kat szednek, Szenci Molnár így hagyja.
15:o A *hogy* szóból lemarad az *y*, illetve *hízkelgedyél* helyett *hízkelgedyél-t* szednek. – A jegyzet Károlyi utólagos betoldása a kéziratban, nehezen olvashatósága okozhatta a két hibát. Szenci Molnár mindkettőt kijavítja.
16:Summa A *mennien* szóban bennmaradt az *i*, Szenci Molnár *ny*-re javítja.
16:10 A *mellyic* helyett *mellyec*-et szednek, Szenci Molnár így hagyja.
16:14,15 Az *Él* (=vivit) szó helyett *Eel*-t szednek, talán tudálékos félreértésről van szó a héber Elohimra gondolva, Szenci Molnár így hagyja.
16:16 A *küldóc* szó helyett *küldec* van szedve, Szenci Molnárnál a két előfordulás közül az egyik *e*-vel, a másik *ó*-vel van.
37:Summa Az *alól* szóban megduplazzák az *l*-eket: *alóll*, Szenci Molnár így hagyja.
A *kóniörógiön* szót a szedők a *gi* miatt mechanikusan *kónyörógyön*-re írják át, Szenci Molnár kijavítja.
37:3 A *Masiás* nevet talán a Messiás analógiájára *Mesiás*-nak szedték, Szenci Molnár kijavítja.
37:4 Az a-jegyzetre utaló betű a nyomtatványból lemaradt, Szenci Molnár így hagyja.
37:7 A *küldött* szó helyett *küldett*-et szednek, Szenci Molnár így hagyja.

Ebből az összehasonlító hibajegyzékből egyértelműen következik, hogy a lassan és alaposan készülő pontos kézirat minősége a gyors nyomdai munka és a helyesírás átalakítása következtében romlott, s ezt a romlást a második kiadásban Szenci Molnár Albert is – ugyancsak idő és energia híján – csak részben tudta korrigálni. Az is nyilvánvalóan kitűnik a kéziratot kezünkbe véve, hogy Károlyi állítása az előszóban, miszerint közel három esztendeig „munkálódott” a Biblia elkészítésén, csak a végső munkálatokra vonatkozhat: a marginális jegyzetek írására, másoltatásra, javításra és a summák elkészítésére. Számoljunk vissza az előszó megírásától, 1589. január 1-től közel három évet: 1586 tavaszát kapjuk, ekkor Károlyi Tállyán prédikátor, egy év leforgása alatt meghal a második felesége és három gyereke,¹⁷ valamint itteni patrónusai, Mágocsy András és Gáspár,¹⁸ s ő maga is 1587 tavasza körül visszatér Göncre.¹⁹ Ez alatt az egy év alatt nem sokat dolgozhatott, s nyilván csak akkor

¹³ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 415.

¹⁴ MOLNÁR József, *i. m.* 333.

¹⁵ VARJAS Béla, *ItK* 1964. 714–715.

¹⁶ RMK. I. 411.

¹⁷ RMK. III. 766

¹⁸ SZABÓ András, *i. m.*

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Mettől meddig volt Károlyi Gáspár tállyai pap és meddig gönci*. Prot. Sz. 1934. 369–370.

Ego Caspar Carolus, Pastor et senior
ecclesie Gmriensis, testificor hinc
proferens, mihi integre & plenarie
satisfactum esse ab egregio Petro
Nepi Bonijai, de Undecima Rnor
Mort Cassar, bona fide restitutum
esse quartam ex decima quod his
Luis testam esse volui. Actum
in Gmri die Simonis. 1575.

1574
60
Ego Caspar Carolus pastor & senior Ecclesie Gmriensis
testificor hinc proferens, quod dñs Petrus
Lrands de Rimlo dñge mihi plenarie satisfac-
ta, et contenti reddidit de quarta prosumpta
mihi ex decima Mort Regis nre Cassar in Gmri
1574 10 Aug.

Érdie az vas az abzést es grézet.
Érdet es gazdag ságot az pra dára uetem pénz nekül, az te
te határidbar.

tégedet az te ellenégidhős, az földre melljet nem látal: mert
ak gyó tüze tj ellenetek fol geriedetl.

Amam emlékezszél meg rólam, es látogals meg engemet, es menz meg
en ellenégimtöl, az te haragodnak halasztaában ne uigi kj engemet: j
igji te evotted szenedem az gualázatot.

ikor az te beféded ielen uolt, beljet adtam annak, es az te beféded én ne
uolt, es az én szuemnek uigajágám: mert az te nened röl neustetem
Ra Istene.

am az csüfolóknak gúlekedetében, es nem örüendéstem, az te kése:
redül üttem: mert buzgósággal töltötél engemet.

Mert leszen az én fadalmam örökké való, es az én ueremetem gígijúhatat:
Lemél emékem mint az albatatár hazug pataknek foliája. m.

m Az az. Ha engemet te el baginal, holott örökké fogogattad az te háradnak gondját,
hasonló lémmel az patakhoz vagy forráshoz, mellből kj igji hamar az víz.

19. Amak okairt az t mondja az VR: Ha meg térende sz, éms meg tértlek te:
edeb, es én előttöm állasz, es ha el ualasztod az iót az hituántól, leszmint az én
zám: Terienek meg ök te hozzád, dete ne terij ö hozzások.

20. Es adlak tégedet es népnek evös bástiaul; es uir
vözhetnek meg: Mert én te ueled uigjok, hgy meg társjal
tégedet, az t mondja az VR.

21. Es meg szabadulak tégedet az hitetleneknek ma
böl, es ki néflek az erőflek.

XVI RESZ

Az Isten az Propheetat meg hitin hgy
mag 2. azokaz ne Rapovison minel hgyi az
k öntkeznék, meg hitin az his hgyi se gvaldons
edetes hitben ne memian. Az, emm az. népnek bünüket
mondja meg ies ö uijok senmiját mond.

1. S'olla az VR emékem, monduán:
2. Ne uigi magadnak feleséget, es nem leszenk tenked siad sem leámid itt ez belien.
3. Mert az t mondja az VR az fiak es az leánok felöl, kik ez belien születetnek,
es az amik felöl kik kúlik azokat, es az amik felöl az kik nemzettek azokat
itt ez földön.

M. I. 1028
Könyvtár
1028

Az az. Ök te ellenod was teri
mesterek legnek, de en az
te ocalmazodna evöböl
Az az. Ugi hgyi meg nem uale
hatol. Vagy, ha az az
Az az. hgyi Uale
szalagant, hgyi az
a bnyly hgyt.

h
tudni illik, mit szeker
dehaz en ellenegimül.
Az az. Minel hgyi tudom
hgyi az te nepel ellen uale
haragodat halasztod. Ne
uigi kj azert ez ualaszt, mig
len latandom az bösztu állgyl.
Az betüben igi uagion:
Az te befédid meg talal
taak, es meg ettem azoz
kat.

Az az. Minel hgyi te read
es az en tisztemre néstem,
hgyi Propheeta ua tekel engem
met; öziak egiedöl üttem,
az az, meg uantam magamat
mindetöl, es ez iak az en
tisztemben iartam, misel hgy
szedelmem uale bossad.

Az az. Ha magadot az ök
gonoszok közt szem adad,
hanem azoktól el gyalg
tadmagad, meg evöböl
tegedet hgyi nekem fól
galbas.

Az az. Ök hgyi
hgyi meg az
ök me töbry hgyi
iok azoz, m
2. hgyi grol ne hgyi

27. Szola pedig az ur Jeremiásnak mindutánna az király meg égette vala az könyvet, es az beszédet mellicket Baruch az Jeremiásnak szájaból ist vna, mond:

28. Teris uisza es uegi más könyvet es ird belé mind az előbbi szöket ^{uán. 20} mellic ualának az előbbi könyben, mellicet Joacim az Juda királia meg égetett. 21

29. Es az Joacimnak az Juda királjának mondmeg: azt mongia az ur: Te égetted meg ez könyvet, monduán: Miért irtal ilyen dolgot az könyben. ²⁰ Kétségneköt elim az Babylomai király, es el uepti ez fötet, es el uepti belöte az embest es minden állatot.

30. Azért azt mongia az ur Joacim felöl az Juda királia felöl: Nem en neki helybe való az ki az Dáuid királi szelibe állion, es az m holt el ueptek nappal az heure, es az dege éhza.

31. Es meg brnt etöm tötet es az v maguar es az v szögeit az v sagokért: es reaiok hozom es az Jerusálembeli polgárookra, es az Juda férfaira mind az gonoszt melljöl szöletta v tötök, es ne fogadtak.

32. Azért akkoron Jeremiás más könyvet uónl zében es ada Baruchnak az irás tudó Neriasnak fiának, es ira abbaj az Jeremiás szájaból mind az szöket, mellic ualának az könyben, mellicet Joacim az Juda királia meg égetett uala az tüzben: Es annak felötte töbet irának belé kik ifjölök ualának az előbb iekhoz.

XXXVII. Kesz

Nykor az Nabucodonozor király el szölet uolna Jerusálemben aól. Kild Sedechias Jereminához hígi ismek köm örögiön, meg mondmeg az Propheta hígi misza ter az Nab. király hada es meg uisza nsálemuz. Meg fogiak Jereminás, az tömlötbe uek, es uá elö nitv' öks, es ö töte minck máma tudakolott volna. ²⁰ az tömlötbe, hanem annak felső részbe az fohh'ba. 21

30

alkodott pedig az Sedechias király az Josiasnak fia Jechomas Joachimnak fia vala, kit az Nabugodonozor az Babylomai Judának földében királia tött vala. 27

nem halgata sem v sem az v szögei, sem az földnek nepe az at mellicet szölet uala az Jeremiás Propheta által.

1 Kildé Sedechias király fuchalt az Selemiának fiát, es Masias kapnak fiát Jeremiás Prophetahoz, monduán: igy mi érottunk az mi urunknak fseminknek. 5

9/0/83

a
2 Zambdon
vater.

4. Jeremias pedig be és ki megien uala az kötség között, mert meg az tom. lötzben
de nem vetettek vala ötet.

5. Az Tharab serege pedig ki iött uala Aegyptomból: Es az Chaldausok meg
nallottak uala kik meg szatlottak uala fons. álemet ez hirt ~~is~~ felőltek, es azonnal
el hagiak fons. álemet.

6. Es szóla akkoron az ur Jeremias az Trophétának, monduán.

7. Azt mondja az Izraelnek ura Istene, Ezt mondjátok az Juda királjának
nak, az ki el kúrdott titket én hozzám, hogi meg kérdénétek engemet: Ime az
Tharaónak serege az ki ki iött az ti segítégetekre, uisza megien Aegyptomnak földébe.

8. Es uisza tenek az Chaldausok es ostromollak ez uasost, es meg u
ötet es meg égetik tüzrel.

9. Azt mondja az ur, ne tsalliatok meg az ti lelketeket, monduán
fogva elmennék mi volunk az Chaldausok: mert nem memek el.

10. Mert ha az egész Chaldausoknak sereget meg ueritekis, kik oston
titket, es maradnak közzölök tjak az meg sebecsültek, megis minden je
az sátorából, es meg égetik tüzrel az uasost.

11. Es lön min. kutánna az Chaldausoknak serege fel méne fons. ále alól
az Tharaónak serege miatt.

12. Ki méne Jeremias fons. álemből hogi memne az Beniaminnak földé
hogi el vonná magát az köslegtől: mert az köség között vala.

13. Mikoron peng az Beniaminnak kapujában volna, es ott uolna az
nagi. kinek neve vala Ferias az Selemiának fia, melly Selemias Hanamájnak
vala, meg fogá Jeremias Trophétát, es monda: Az Chaldausokhoz szök

14. Es monda Jeremias: Hamisat szólasz, mert ne szököm az
es nem halla meg az beszédét, es meg fogá Ferias Jeremiást, es uiv

15. Es meg háraguának az urak Jeremiásra, es meg uerték
az jeg házban az irás tudó Jonathamnak házában, mert azt az háza

16. Es mikoron Jeremias be ment uolna a tom. lötzbe, es az helpe az
holott az foglók ualának, es Jeremias ott ok napig uolt uolna:

17. Végre elbotjátá Sedechias király es elő hozata ötöt: Es me
az király az hazánál titkon, es monda: Az urnac szauac ez
Jeremias, az é: Annak felötte monda neki, Az Babilomai királyk

18. Es monda Jeremias az Sedechias kiráinak. Mit uet
az te szolgaid ellen: es az köség ellen, hogi be uertettel engem.

foghatott újra nagyobb ütemben munkához, amikor Rákóczi Zsigmond támogatásával 1588-ban a kinyomtatás is elérhető közelségbe került. Ebből következik, hogy az általa és ismeretlen segítőtársai által készített nyers fordítási alapszövegek 1586-ra nagyrészt már készen lehettek, így a munkatársakul számbajöhető 1586 előtt élő személyek kellett legyenek. Ebbe az időhatárba például még az 1585-ben Szepsiben, Károlyi seniorátusában meghalt Paksi Cormaeus Mihály is kis túréssel belefér,²⁰ őrála több forrásból is ismert nagy nyelvtudása és tehetsége.²¹ Az egész bibliafordítási vállalkozás pedig ezek szerint már valamikor az 1570-es évek második felében elkezdődhetett, hisz bármennyire másodlagos forrásokat használtak is a fordítók, a kor adott körülményei és a mindennapi prédikátori kötelezettségeik mellett ehhez sok idő kellett.

A végeredményt eddig is ismertük, most a vizsolyi Biblia elkészítésének folyamatát és módszereit is láthattuk, s újabb bizonyítékát kaptuk annak, mennyire nem egy ember munkája volt, s mennyire nem egységes mű: gondoljunk csak a kézirat lapszámozására, amely könnyvenként újakezdődött. Igazat kell újra adnunk (szűkebb értelemben is) Németh Lászlónak, aki ezt írta: a „Károlyi Gáspár név voltaképp egy kollektív erőfeszítés neve.”²²

örös Imre

FJ. KÖLESÉRI SÁMUEL LEVELE SCHEUCHZER ZÜRICHI PROFESSZORHOZ

A XVII. századi Erdély nevezetes polihisztoráról, ifj. Köleséri Sámuelről (1663–1732) azt írja Bod Péter, hogy „nem tartottak az ő idejében a két Hazában hozzá hasonló tudós embert”¹ 3500 kötetes könyvtára és kiterjedt levelezése – Jakó Zsigmond szavaival – „művelődés-közvetítő szerep”-et biztosított számára.² Az erdélyi aranybányászat múltját és jelenét bemutató, *Auraria Romano-Dacica* című könyvének megjelenése (1717) után az angol Royal Society éppúgy tagjává választotta, mint a pétervári és a padovai akadémia.³

Az alábbiakban Kölesérinek egy olyan, a szakirodalomban eddig nem említett levelére hívjuk fel a figyelmet, amely egyrészt újabb bizonyítékát adja az európai tudományos élettel fenntartott eleven kapcsolatainak, másrészt jól tükrözi szemléletének sajátos, a természettudományi érdeklődést az irodalmi–művelődéstörténeti hagyományok tiszteletével egyesítő vonásait.

Az a témakör, amelyhez Köleséri hozzászól, a XVIII. század legelején kialakuló őslénytan. A hegyekben található tengeri kőületeket régebben csak a természet szeszélyes játékaának tekintették. Johann Jacob Scheuchzer (1672–1733) zürichi professzor ezzel szemben, az angol Thomas Burnet és John Woodward nyomán, kialakította azt az új elméletet, amely szerint a kőületek a vízözön által elpusztított állat- és növényfajok maradványai.⁴ Ma már naivnak tűnő véleménye a maga korában

²⁰ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. K. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 451.

²¹ *Történelmi Közlemények Abaúj–Torna Vármegye és Kassa Múltjából* 1910. 166. VERESS Imre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Bp. 1915. 237.

²² NÉMETH László, *A vizsolyi Biblia*, in *Az én katedrám*. Bp. 1975. 100.

¹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766. 151.

² JAKÓ Zsigmond, *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében*, NyItudK Cluj–Kolozsvár, 1969. 56.

³ FALLER Jenő, *Köleséri Sámuel (1663–1732) élete és munkássága*, Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat, 1968. 648–649.

⁴ BURNET, Thomas, *Telluris Theoria sacra*. London, 1680.; WOODWARD, John, *An Essay toward a Natural History of the Earth*, London, 1695.; SCHEUCHZER, Johann Jacob, *Herbarium diluvianum*, Zürich, 1716. WOODWARD például azt állítja, hogy a kőületek egytől egyig annak az évszakraknak megfelelő állapotban őrizték meg a növényeket, amelyikben Mózes szerint a vízözön elpusztította a földet (I. az 1735-ös francia kiadás 43–44. lapján). – SCHEUCHZER főműve, a Biblia természetrajzát bemutató, monumentális *Physica sacra*, későbbi, mint Köleséri levele.